

Jasmina Dražić*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDC 811.163.41'367.623'374
DOI: 10.19090/gff.2018.1.423-436

PROTOTIPSKE ODREDBE KATEGORIZOVANJA NA PRIMERU PRIDEVA *ČIST* I NJегоVIH KONTEKSTUALNIH SINONIMA

U radu se na primeru prideva *čist*, kao odredbe kategorizovanja, sprovodi višeslojna analiza, koja polazi od leksikografske obrade u postojećim deskriptivnim rečnicima srpskog jezika, da bi se, uvidom u elektronski korpus, ekstrahovali primeri ciljane upotrebe, koji se dalje klasifikuju prema parametrima sadržinske i formalne srodnosti i stepenu postojanosti sintagmatskog spoja. Ciljevi rada podrazumevaju: (a) identifikaciju potencijalnih aktiviranih sema i, u vezi s tim, značenjsku korelaciju s postojećim leksičkim registrom na paradigmatском planu (*čista* laž : *gola* laž; *čista* slučajnost : *puka* slučajnost; *čisto* prijateljstvo : *iskreno* prijateljstvo i sl.); (b) registrovanje pozitivne i negativne semantike udruživih imenica i moguće implikacije na formalnom planu (... *iz čiste pakosti* : * ... *iz čiste sreće*); (c) diferencijaciju značenja odredbe *čist* kad se udružuje s imenicama iz iste semantičke podgrupe, te uočavanje nejasnih granica između polariteta – pozitivno : negativno, kao posledice nejednakog efekta koji se postiže kvalifikacijom entiteta ovim obeležjem (up. *čista dobit* : *čista pljačka*).

Ključne reči: semantika, odredba, prototip, kolokacija, pridev *čist*, srpski jezik.

1. UVOD

Polazeći od postavke teorije prototipa da je stepen pripadnosti entiteta kategorijama određen stepenom njihove sličnosti s prototipom, jasno je da će ova, pre svega kognitivna, predstava u jeziku imati reprezente date skalarnosti. Kako pak razumevanje kategorija korelira s društvenim i kulturnim okvirima, tj. ulogama koje određeni entiteti imaju za čoveka (up. Fillmore, 1982/2014: *prava kafa* : **prave pantalone*), očekivana su i međujezička nepoklapanja u pogledu leksičkog registra odredaba kategorizovanja.¹ Pod terminom prototipske odredbe kategorizovanja Milka Ivić (1995: 225) podrazumeva priloške i pridevske izraze kojima se

* jasminda@ff.uns.ac.rs

¹ Pozivajući se na D. Kruza, M. Ivić (1995: 243) ovo ilustruje primerom *real* i *regular*, pri čemu se prvim pridevom kvalifikuje tačnost (X jeste Y), dok se drugim to ne ističe („Neko za koga se može reći *Y is a regular X* očigledno nije X”).

otklanjaju dileme: „da li je X još nešto osim Y; da li je X u svakom pogledu Y; da li je X na najprimereniji način Y”, navodeći da je ovaj fenomen blizak Lejkofovom terminu 'ograde' [*hedges*]² i Dameronovom određenju 'fazi pridevi' [*fuzzy adjectives*].

Razumevanje kategorija kompleksno je i generisano različitim svesnim ili automatskim mehanizmima spoznaje, što Lejkof (Lakoff, 1987/2014: 120–126) uvrštava u metonimijske modele.³ Kvalifikatori kojima se iskazuje maksimalna zastupljenost obeležja denotiranog entiteta (*pravi, tipičan, autentičan, normalan, prirodan, standardan, običan; puki, sušti; ovejan, presan* itd.) diferencirani su, s jedne strane, semantički – prema distribuciji, tj. značenjskoj kompatibilnosti s imenicom, te pragmatički – prema govornoj situaciji i ilokucionoj snazi iskaza, i, s druge strane, denotativnom i konotativnom markiranošću. Isto tako, kako navodi M. Ivić (1995: 230–231), u zavisnosti od semantike imenice, pojedini kvalifikator u realizovanim kolokacijama s različitim imenicama može imati *nejednak efekat* u pogledu istaknutog kvaliteta (up. npr. *pravi mađioničar, pravi lekar, pravi muškarac* i sl.).

2. TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR

U radu se ispituje značenje prideva *čist* kada on označava kvalitet entiteta ili pojave ostvarene u punoj meri, što implicira odmeravanje na skali neobeleženo (neutralno) – obeleženo (apsolutno) (up. npr. *To je glupost. Čista glupost!*), te je stoga važno terminološki razlikovati *graduelnost* od *intenzivnosti*, pri čemu se potonjim određenjem fokusira subjektivni stav govornika, tako da iskaz ima ekspresivno-stilski karakter (up. Nikolić, 2014: 28). Budući subjektivan, taj je stav svakako skaliran, određen *okom posmatrača* (Van Der Wouden – Foolen, 2017:

² Primeri koje daje E. Roš (1978/2014), pozivajući se na Lejkofa, jesu: *gotovo, praktično, zapravo* (pingvin je zapravo ptica : *crvendać je zapravo ptica). Ispitujući ograde u naučnim radovima na engleskom i srpskom jeziku, D. Đorđević navodi da ograde predstavljaju „leksičke jedinice koje umanjuju ili ublažavaju snagu iskaza bilo nepotpunim opredeljenjem autora naučnog rada prema istinitosti propozicije ili unošenjem nejasnosti u samu propoziciju” (<https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get>).

³ Autor razlikuje sledeće vrste metonimijskih modela: društveni stereotipi (*prava majka: domaćica*), tipični primeri (*jabuke i pomorandže su tipično voće*), idealni slučajevi (*idealni brak: uspešan, dobar, jak*), etaloni (npr. *uzorni ljudi*), generatori (*jednocifreni brojevi – prirodni brojevi*), podmodeli (npr. osnovne boje), izraziti primeri (velike katastrofe – izraziti primeri prirodnih nepogoda).

101), što implicira postojanje leksičkog registra s određenjem *ekspresivni intenzifikatori*, kojim se prenose stavovi govornika koji ne pripadaju deskriptivnom sadržaju date rečenice (Gutzmann–Turgay, 2012: 150).

Budući da identifikacija i deskripcija prototipskih odredaba kategorizovanja, kako je nagovešteno, objedinjuju značenjski, upotrebn i kognitivni aspekt, nužno je osvetliti njihova semantička obeležja u užem i širem kontekstu, primenjujući polazišta konceptualne i kolokacijske metode (up. Hlebec, 2008: 65–79; Dražić, 2014). U radu se na primeru prideva *čist*, kao odredbe kategorizovanja, sprovodi višeslojna analiza, koja polazi od rečničkih definicija, da bi se, uvidom u elektronski korpus, ekstrahovali primeri ciljane upotrebe, koji se dalje klasifikuju prema parametrima sadržinske i formalne srodnosti i stepenu postojanosti sintagmatskog spoja.

Ciljevi rada podrazumevaju: (a) identifikaciju potencijalnih aktiviranih sema i, u vezi s tim, značenjsku korelaciju s postojećim leksičkim registrom na paradigmatomskom planu (*čista laž : gola laž; čista slučajnost : puka slučajnost; čisto prijateljstvo : iskreno prijateljstvo i sl.*); (b) registrovanje pozitivne i negativne semantike udruživih imenica i moguće implikacije na formalnom planu (... *iz čiste pakosti : * ... iz čiste sreće*); (c) diferencijaciju značenja odredbe *čist* kad se udružuje s imenicama iz iste semantičke podgrupe, te uočavanje nejasnih granica između polariteta – pozitivno : negativno, kao posledice nejednakog efekta koji se postiže kvalifikacijom entiteta ovim obeležjem (up. *čista dobit : čista pljačka*).

Komparativni pristup datoj problematici podrazumeva uočavanje proporcije zabeleženih značenja datog prideva u elektronskom *Korpusu savremenog srpskog jezika* (KSSJ), u kojem su digitalizovani tekstovi iz različitih funkcionalnih stilova, i u *Rečniku srpskohrvatskog književnog jezika* Matice srpske, i to iz ugla hijerarhizacije značenja s obzirom na vremensku distancu i, u vezi s tim, korišćene izvore.

3. ANALIZA

3.1. Leksikografsko-leksikološki plan

Bogata polisemantička struktura prideva *čist* zabeležena u *Rečniku srpskohrvatskog književnog jezika* (tom VI) (RSHJ) generisana je primarnim značenjem 1.a. 'koji je bez prljavštine, bez mrlja, koji nije uprljan, uredan', što je ujedno i dominantno značenje, budući da tvori razgranato semantičko-derivaciono gnezdo. Dalje, sema [-primese/prljavština] aktivira se u značenju 8.b. 'potpun, nesumnjiv, pravi, tipičan, sušti', koje je u jednotomnom *Rečniku srpskoga jezika*

Matice srpske (RSJ) kontekstualizovano imenicama: ~ *laž*, ~ *izmišljotina*, ~ *glupost*, ~ *budalaština*, ~ *zloba*. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (RJAZU) donosi dve važne informacije. Prva se tiče etimologije, jer se dati pridev dovodi u vezu s glagolima *lučiti*, *sijati*, *cijediti*, što P. Skok (1971: 328–329) potvrđuje, navodeći da je „čist, čista (Vuk, 13. v.) »purus, rein«, ie., baltoslavenski i sveslavenski pridjev iz praslavenskog doba”, te da se „Semantički razvitak u pridjevu [...] prema *cijediti*, koji znači »činiti čistim«, tumači po zakonu rezultata (sinegdohe)”.⁴ I ovaj etimološki podatak potvrđuje pretpostavku da su „današnja apstraktna značenja nekih leksema postala od nekadašnjih konkretnih” (Dragičević, 2018: 198), pri čemu se primarna značenja vezuju za konkretnu sferu, a sekundarna za apstraktnu (up. npr. *čista košulja*, *čista soba* : *čista savest*, *čista zloba*). Druga bitna potvrda registrovana u RJAZU tiče se upravo prirode apstraktne semantike, što je definisano na sledeći način: „u umnom smislu, kada je što bez čega umna, što bi bilo zazorno, što bi trebalo kudititi, ili kad je bez čega takoga, što bi bilo drugo ili drukčije”, a najuže kontekstualizovano imenicama:⁵ *čovjek*, *srce*, *devojka*, *žena*, *krv*; *raj*, *vreme*, *nedelja*, *sreda*; *duh*, *duša*, *život*, *pamet*; *svest*, *misao*; *prijateljstvo*; *ljubav*, *dobrota*, *devstvo*, *vera*; *istina*, *nauka*, *beseda*, *ispovest*, *molitva*, *glas* i sl. Primeri imenica negativne semantike uz ovaj pridev nisu zabeleženi u RJAZU. Prilog pak *čisto*, između ostalih, ima i semantizaciju ’u potpunosti’, formulisanu na sledeći način: ’kao sasma, po svijem, po sve; kao skoro, gotovo’, i, iako kvalifikuje predikaciju mahom pozitivne semantike, postoje, retko, i ovakvi primeri:

Ali mu *čisto žao bude* što joj nema onih dveju talni (nar. prip. Vuk);

Devojka iz velikoga straha *čisto se obeznani* kad vidi u gospodskim haljinama prekrasnog mladića.

⁴ Opravdanu primedbu u vezi s razvojem značenja ovoga prideva daje R. Dragičević (2018: 199), ističući da bi se semantički proces opisan u ovom primeru mogao „sa stanovišta moderne leksikologije isključivo povezati sa metonimijom zasnovanom na logičkoj vezi RADNJA – OSOBINA KAO REZULTAT TE RADNJE (*postupak ceđenja koji dovodi do čistog – čist*)”.

⁵ Navedene imenice ekstrahovane su iz rečenica koje su potvrde značenja i podznačenja, i date su u obliku savremenog srpskog jezika. Registar nije potpun, ali je predočena skupina imenica srodne semantike.

U RSHJ registrovano je devet značenja ovoga priloga, od kojih se čak pet odnosi na svojevrsnu intenzifikaciju⁶ akcije označene glagolom (npr. *čisto se veselim kad dođe nedjelja; čisto se preslišavaju; čisto se plašim javno priznati* i sl.).

3.2. Elektronska građa

Velike elektronske baze podataka, u kojima je građa reprezentativna, segmentirana i lematizovana, umnogome olakšavaju identifikovanje i opis funkcionalnih upotreba leksema, gde je značenje, gotovo u potpunosti, vezano za uži i širi kontekst (up. Samardžić, 2011: 419). Kada su u pitanju značenja i upotrebe prideva *čist* i priloga *čisto* u KSSJ, a u vezi s navedenim ciljevima istraživanja, načelno su važne dve napomene: (a) pretraga je vršena upitom: *cyist[a-z]*, na osnovu kojeg su identifikovana 9.203 segmentirana izvoda, mahom iz književnoumetničkog stila, i nužno uključuje pojedine forme glagola *čistiti*, koje nisu predmet analize; (b) uzorak su činili primeri zabeleženi u hiljadu kontinuirano navedenih izvoda,⁷ što se smatra malim, ali reprezentativnim odabirom za analizu i postavljene ciljeve rada. Kako kvantitativnom analizom nije predviđeno i utvrđivanje broja pojavljivanja frekventnih udruženih spojeva, ne beleži se ponavljanje istih primera, te se u konačnom zbiru ne očekuje suma polaznog broja ispitivanih segmenata.

Utvrđivanjem proporcije kvalifikovanih entiteta nominovanih imenicama prema parametru [+/-konkretno],⁸ te daljom klasifikacijom onih apstraktnih prema

⁶ S obzirom na to da se radi o značenjima kojima se kvalifikuje radnja na osnovu stepena ispunjenosti, ova skalarnost predočena je sledećim definicijama značenja: 5. 'baš, upravo (za pojačavanje onoga što se u rečenici kazuje)'; 6. 'gotovo, skoro, malone, zamalo'; 7. 'sasvim, potpuno, posve'; 8. pokr. 'doista, zacelo'; 9. pokr. 'jedino, samo'.

⁷ Nešto manje od petine (140) ovih primera sadrži pridevsko-imeničke veze. U velikom broju segmentiranih izvoda zabeležena je priloško-glagolska ili pridevsko-priloška veza. Frekventne idiomatizovane veze tipa: *iz čista mira, nisu čista posla, činiti šta čista srca, nemati tri čiste* nisu predmet ove analize.

⁸ Klasifikacija imenica prema ovom obeležju počiva na kriterijumu pripadnosti entiteta domenu materijalnih realija, s jedne strane, odnosno duhovnoj, nematerijalnoj sferi, s druge strane. Kategorija [brojivost] i mogućnost realizacije pluralskih formi jedan su od indikatora razgraničenja konkretnih od apstraktnih imenica, mada ima primera koji su u koliziji s ovom tvrdnjom (npr. [+konkretno, +brojivo]: *knjiga, sto, prozor* i sl.; [+konkretno, -brojivo]: *brašno, kafa, nameštaj*; [+apstraktno, +brojivo]: *ideja, pogled, koncept*; [+apstraktno, -brojivo]: *ljubav, strah, savest*). U kontekstu diferencijacije konkretno : apstraktno, kada su

kriterijumu [+/-pozitivno], dobiće se okvirna slika o prevazi značenjskih polariteta u savremenom srpskom jeziku, kao i predstava o tome koja značenja imaju tendenciju širenja, odnosno sužavanja, kada je u pitanju semantika determinisane imenice. Podjednako važan podatak dobijen iz KSSJ jeste identifikacija apstraktnih entiteta koji se konceptualizuju kao 'ogoljeni, bez naslaga / bez prljavštine, čisti', tj. onih koje naša percepcija fokusira kao jasne i nedvosmislene pojave iz duhovne sfere, pojmovnom metaforom opredmećene kvalifikatorom *čist*. Kretanje na skali konkretno – apstraktno, te pozitivno – negativno, posmatrano iz perspektive stanja zabeleženog u RJAZU i onog u savremenom KSSJ, može se objasniti razvojem ljudskog pojmovnog sveta i, u skladu s tim, potrebom za razgraničavanjem konceptualnih datosti, što se svakako reflektuje na jezički plan (up. Ivić, 2008: 99–105).⁹

3.2.1. Kolokacije s pridevom *čist*, -a, -o na jezičkoj građi KSSJ

Kako je u prirodi konkretnih entiteta implicirano svojstvo 'prisustvo/odsustvo naslaga, prljavštine', inventar leksema s ovim obeležjem ne navodi se s ciljem isticanja određenih ili reprezentativnih primera iz ove klase, nego upravo kao referentna tačka u odnosu na čiji se zbir posmatra željeno značenje – 'u potpunosti, nedvosmisleno prisustvo svojstva bez naslaga, bez prljavštine' u spoju s apstraktnim entitetima, čiji je inventar bitan s obzirom na mogućnost, odnosno ograničenja u selekciji. Klasifikacija apstraktnih imenica vrši se na osnovu njihove primarne semantike, iako će tek u spoju s pridevom *čist* realizovati konotativnu nijansu, koja može biti i potpuno suprotna od polazne, tj. stepenovaće se nominovani entitet na skali intenzifikovanja prema nameri govornika, koji ovom

u pitanju svojstva iskazana pridevima, R. Dragičević (2001: 263) navodi da se „Uobičajenim smatra da su konkretni oni pridevi LjO koji označavaju fizičku osobinu, a apstraktni su oni pridevi LjO koji označavaju duhovnu osobinu”.

⁹ Analizirajući kolokacioni opseg prideva *tvrd* i priloga *tvrd*, a imajući u vidu kratak dijahroni presek geneze značenja, M. Ivić (2008: 99–105) zaključuje da je upotreba ovih determinatora išla u pravcu pozitivne ili negativne semantizovanosti. Naime, dok je nekad osim negativne imao i pozitivnu ili poželjnu semantizaciju (kontrastivni dvosmisao, engl. 'contrastive ambiguity'), danas se pridevom *tvrd* referiše, ako ne baš o negativnom, a ono bar o ne baš sasvim poželjnom svojstvu entiteta. S druge strane, u prvoj polovini XIX veka ovim se pridevom (i prilogom *tvrd*) mogao okvalifikovati mnogo bogatiji inventar leksema koje ne referišu o konkretnom predmetu: *tvrd* *nada*, *tvrd* *nadanje*, *tvrd* *mir*; *tvrd* *čuvati*, *tvrd* *se držati*, *tvrd* *nalagati*, *tvrd* *ne može biti*.

odredbom, načelno, ili fokusira suštinu entiteta ili ga takvim fokusiranjem spušta na najnižu lestvicu kada su u pitanju njegova svojstva (up. npr. *želim da igramo igru* : *želim da igramo čistu igru*; *došao je radi zabave* : *došao je radi čiste zabave*; *bila je to sreća* : *bila je to čista sreća* i sl.). Dalje, određene imenice kojima se denotiraju osobe i somatizmi, iako s obeležjem [+konkretno], udružene s ovim pridevom pripadaju domenu duhovnosti, a njihov registar je relevantan s obzirom na mogućnost imenovanja osobine onoga koji je moralan.

[+konkretno]

1. fasada, gaće, haljina, kabina, koliba, kosa, košulja, krpa, kuća, lice, maramica, nokat, odeća, odelo, ogledalo, ostrvo, presvlaka, postelja, posteljina, prostirka, rublje, salveta, soba, spavaćica, staklo, šoljica, ulica, zgrada;
- 1.1. alkohol, brašno, bukovina, dijamant, gvožđe, laktoza, rakija, saharoza, sastojak (kokaina), svila, šećeri, tvar, ulja, vazduh, vino, voda/vode, vuna, zlato;
- 1.2. Grk, krv, melez, poreklo, rasa;
- 1.3. hartija;
- 1.4. boja.

[-konkretno]

- 2.a. apstrakcija, energija, fantastika, formalnost, ideologija, igra, koincidencija, konstatacija, misao, misterija, nagađanje, namera, nadležnost, osećanje, radoznalost, slika (predstava), sentimentalnost, slučajnost, suprotnost, tautologija, želja;
- 2.b. besmislica, bol, frustracija, glupost, gubljenje vremena, iluzija, izmišljotina, ludost, ljutnja, mržnja, neistina, neverica, ništavilo, obest, pakost, paranoja, poza, prazna forma, sebičnost, strast ambicije, zasićenost, zavist, zlo, zloba, žrtva;
- 2.c. dobit, čovečnost, istina, lepota, mudrost, naklonost, nevinost, oduševljenje, pozitivnost, prijateljstvo, savest, sreća, sredenost, uživanje, vera, vrlina, zabava, zadovoljstvo;
3. devojka, ljudi, obraz, prsti, ruke (pravde), srce, svet, usta, žena;
4. filozofija, hemija, istorija, knjigovodstvo, književnost, logika, matematika, muzika, nauka.

Klasifikovani primeri najpre navode na dva zaključka: (1) beleži se gotovo dvostruko više primera imenica apstraktne semantike (konkr. 53 : apstr. 89),

uključujući i one koje u sprezi s pridevom *čist* referišu o sferi duhovnosti (primeri dati pod 3); (2) najveći broj apstraktnih imenica čine one iz klase *nomen attributiva*, kojima se nominuje kakva pojava ili osobina svojstvena čoveku, o čemu svedoči dominantan tvorbeni formant *-ost*, prototipičan sufiks za uobličavanje imenica koje označavaju ljudsku osobinu (up. Dragičević, 2001: 56). Ove su imenice popisane pod brojem 2 i diferencirane na osnovu semantičkog obeležja [+/-pozitivno], pri čemu se polazi od neutralnih u tom pogledu. Među njima najviše je onih s negativnom semantikom (2.b.), što je potvrda čovekove potrebe da se, u kombinaciji s pridevom *čist* kao odredbom kategorizacije, istakne fokusirana loša osobina i gradira njeno prisustvo u najvišem, tj. najtipičnijem obliku.

3.2.2. *Semantičke varijacije prideva čist u kolokacijama*

Da nema jasne granice između diferenciranih skupina imenica prema kriterijumu pozitivne i negativne obojenosti, a kada je u pitanju njihova referencijalna upotreba, svedoče pojedini primeri potvrđeni u širem kontekstu, koji, iako primarno s pozitivnim značenjem, gravitiraju ka suprotnom, negativnom značenju. Tako se iz šireg konteksta iščitava konkretizovano značenje ovoga spoja, pri čemu su u rečeničnom kontekstu prisutni i drugi indikatori udaljavanja od primarnog značenja. Takve su npr. imenice *dobit*, *zadovoljstvo* ili *zabava*, o čemu svedoče sledeći primeri:

[...] da se direktorima društvenih firmi, uglavnom, ne žuri naročito. Svaki dan oklevanja za njih je *čista dobit*, pa zato i gledaju da odugovlače, ako je moguće, do krajnjeg roka 2004. godine.

Koliko puta su nedužne putnike posle pljačke iz *čistog zadovoljstva* izlagali najgroznijim poniženjima [...]

On nema etiku, davno je lišen saosećanja i drugih emocija, ubijao je iz *čistog zadovoljstva* [...]

Našu biblioteku poznajem isuviše dobro da bih se služila njome ma u kom cilju osim radi *čiste zabave*.

Svođenjem određenog pojma na 'samo to i ništa više od toga', čime se granice pojave ili pojma potpuno sužavaju, unosi se negativna nijansa značenja pojedinih imenica s odredbom *čist*, što se može videti u interpretaciji: *iz čistog zadovoljstva* : *samo da bi bili zadovoljni; to je čista dobit za njih* : *to čine samo da bi dobili / ostvarili svoj cilj*. Kako se može zaključiti, dobijene rečenice imaju finalno značenje, a propozicioni sadržaj modifikovan je partikulom *samo*, koja, u

ovom slučaju, „ukazuje na to da postoji saznanje o uobičajenom načinu vršenja radnje [...] ali da se u datoj situaciji ta radnja vrši na nedovoljno tipičan način” (Ristić–Radić-Dugonjić, 1999: 135).

Zanimljivo je da kondenzovana struktura s predlogom *iz* upućuje na nameru eksperijensera, ali samo kad su u pitanju imenice koje označavaju ciljna stanja (zadovoljstvo, zabava, dobit, uživanje), što je restrikcija za realizaciju očekivanog uzročnog značenja u formi *iz+Gen (radi to iz zadovoljstva : da bi bio zadovoljan; *zato što je zadovoljan)*. Predlogom *iz* konceptualizuje se prelazak entiteta iz intralokativnog u ekstralokativno stanje (up. Ajdžanović, u štampi), te se pobuda za realizaciju kakve radnje može iskazati ovim sredstvom, bilo da je ona podsticajnog, uzročnog tipa, bilo da je to želja ili namera doživljavača, kao sadržatelja. Dosledno kauzalno značenje pak ostvarivaće imenice negativne semantike, budući da je inicijator akcije upravo svojstvo označeno imenicom, a gradirano do maksimuma (*iz čiste pakosti, iz čiste ljubomore* i sl.), što je ograničenje za transformaciju tipa: *iz čiste pakosti : *samo da bi bio pakostan*.

Pojedini spojevi pokazuju viši stepen vezanosti i postojanosti, a time i frekventnosti, što im daje karakter vezane kolokacije. Sintagmatska veza *čista savest*¹⁰ u korpusu se javlja 77 puta, od ukupno 1.115 primera s imenicom *savest*, što svedoči o relativno visokoj postojanosti spoja, a mogućnost realizovanja antonima – *nečista*¹¹ uz ovu imenicu jedinstvena je pojava u datoj skupini imenica. S tim u vezi, kako pokazuju podaci u KSSJ, ovim se pridevom, osim frekventnog spoja koji je naslov romana – *Nečista krv*, najčešće kvalifikuju imenice navedene pod brojem 3: *žena, devojka, obraz, srce* itd., što je opet pokazatelj nejasnih granica među identifikovanim grupama imenica, te bi *savest*, kao i *čisto srce*, pre pripadala ovoj skupini.

Odredba *čist* u vezi s imenicama *sreća* i *slučajnost* donekle povezuje ove dve imenice, primarno semantički vrlo udaljene, budući da u spoju s datim

¹⁰ Ova cifra se odnosi na sve oblike i dobijena je upitom *cyst[a-z]* savest[a-z]**.

¹¹ S obzirom na to da se pridevom *nečist* ne određuje stepen pripadnosti kategoriji, te nema obeležje *odredbe kategorizovanja*, on nije predmet analize u ovome radu. U prilog tome ide i činjenica da se pridev *nečist* ne realizuje kao antonim prideva *čist* u kolokacijama sa analiziranim imenicama, osim sa imenicom *savest*. No, i pored toga, pažnje vredno bilo bi istraživanje koje bi obuhvatilo odnos antonima *čist – nečist* u kolokacijama s imenicama koje nemaju primarno obeležje [+konkretno]. *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* SANU (RSANU) beleži deset značenja prideva *nečist*, od kojih je gotovo polovina vezana za duhovnu sferu i odnosi se na domene morala, vere, običaja i tradicije.

pridevom referišu o neočekivanom ishodu, s tim što je on uvek pozitivan kad je u pitanju imenica *sreća*. RMS ne beleži ovaj spoj kao idiomatizovan, ali se značenjski može dovesti u vezu s postojećim spojevima *luda*, *slepa*, *puka sreća*, o čemu svedoče sledeći primeri:

Samo 19 putnika je preživelo i to *čistom srećom*.

Štaviše, tu je uvek i udeo *čiste sreće*, a ona, obično radije prati ljude.

Čudo, ili *čista sreća* hteli su da paklena naprava ne eksplodira sve te silne godine.

U ovim je primerima, čini se, određeni pojam sveden na centralna obeležja, te se odredbom *čist* upućuje na najjasniju predstavu datog pojma i moguće je razumeti je kao perifrazu 'samo sreća i ništa više od toga', pri čemu se pod srećom podrazumeva skup pozitivnih okolnosti. Ove se krajnje pozitivne datosti konceptualizuju kao agens koji se otelotvorava i ima fizička (kreće se) i duhovna svojstva (htenja).

Odredbom *čist* imenice pozitivne semantike svode se na najuži zbir komponenata, pri čemu je imenica *sreća* na taj način najudaljenija od svog primarnog značenja, te se još ekspresivnije ovo obeležje može iskazati pridevima: *go*, *puki*, *pravi*, *istinski*, s tim što se pridevom *čist*, u najvećem broju slučajeva, unosi dodatna komponenta stepenovanja u pozitivnom smeru (*čista lepota*, *čista mudrost*, *čisto prijateljstvo*). S druge pak strane, imenice negativne semantičke obojenosti odredbom *čist* dobijaju na intenzitetu i njihovo se svojstvo kreće u pravcu kvantiteta, te je npr. *čista obest*, *čista pakost*, u stvari, *velika*, a time i *potpuna*, *teška*, dok se *čista ljubav* nalazi u centru ove emocije, te se pridevom *čist* određuje kvalitet entiteta. Konceptualizacija ovih pojmova može se razumeti pojmovnom metaforom: DOBRO JE GORE – čista – *uzvišena mudrost*, *ljubav* i LOŠE JE DOLE – čista – *teška sebičnost*, *zloba*. Granični slučajevi, kako je napomenuto (dobit, zabava, zadovoljstvo), potvrđuju svoj fazi karakter upravo mogućnošću formalizacije *iz+Gen*, što potvrđuje negativnu nijansu njihovog značenja – napuštanje sadržatelja, a cilj je ostvarenje ličnih namera.

Konkretni entiteti s odredbom *čist* jasno se mogu kvalifikovati i u suprotnom smeru (*čista haljina* – *prljava haljina*; *čista krv* – *mešana krv*; *čist alkohol* – *alkohol s primesama...*; *čista boja* – *mutna*, *nejasna boja*; *čista hartija* – *ispisana hartija*), pri čemu je sinonimija vezana za sekundarna značenja (*pravi*, *autentični* Grk; *pravi*, *nemešani* alkohol; *jasna* boja; *prazna* hartija). Ovaj pak pridev uz apstraktne imenice, s izuzetkom imenice *savest*, nema antonim, a budući da se izdvaja samo komponenta intenziteta (do krajnje granice bez primesa), te time i jasnosti i transparentnosti, jedino je, u nekondenzovanim rečeničnim strukturama,

moгуće iskazati nameravano značenje partikulama pojačane mere. S. Ristić (1999: 113) svrstava ove partikule u trinaestu paradigmu (*potpuno, sasvim, apsolutno...*) i navodi da, određujući meru, „granicu obuhvatnosti nekog pojma, neke kategorije, ove jedinice se u površinskoj strukturi mogu naći u poziciji odredbe kategorizovanja”.

4. ZAKLJUČAK

Istraživanje kategorijalnih odredaba, kao jezičkih sredstava kojima se utvrđuje pozicija nominovanog entiteta u odnosu na prototip, važan je segment kognitivne semantike, budući da dobijeni rezultati doprinose rasvetljavanju značenja samog prototipa i difuznosti semantike lekseme koja ga određuje. Na primeru prideva *čist*, kao odredbe kategorizovanja, može se zaključiti da je njegovo značenje u najdirektnijoj vezi sa semantičkim obeležjima imenice, najpre u pogledu diferencijacije [+/-konkretno], te u okviru skupine apstraktnih imenica [+/-pozitivno]. Fokus istraživanja bio je na apstraktnim imenicama kako bi se utvrdio jedan deo registra koji je odraz ljudske potrebe da imenuju baš te pojave kao one koje *nemaju naslage i prljavštinu*, koje su u figurativnom značenju čiste. Utvrđeno je da su to mahom imenice iz klase *nomen attributiva*, derivirane sufiksom *-ost* (*glupost, ludost, pakost, oholost, lenjost; radoznalost, sentimentalnost, čovečnost, sređenost, radost* itd.), među kojima prevagu imaju one sa negativnim značenjem. Imajući u vidu činjenicu da se ovakvi spojevi ne beleže u RJAZU, savremeno stanje pokazatelj je tendencije širenja, pre svega, potrebe da se fokusira i identifikuje nedvosmislen slučaj negativne pojave, što je na jezičkom planu očitovano vezom date imenice s pridevom *čist*. Analizom primera datih u širem kontekstu utvrđeno je da se o jasnim polaritetima pozitivno : negativno ne može govoriti bez ograde, o čemu svedoče primeri koji, primarno pozitivni, u kombinaciji s datim pridevom gravitiraju ka imenovanju negativne pojave (*čista dobit, čista zabava, čisto zadovoljstvo*). I primer *čista sreća* svedoči o netipičnoj pojavi maksimalno pozitivnog osećanja (sreća), jer se odredbom fokusira splet okolnosti, čime se ovaj spoj približava značenju veze *čista slučajnost*.

Istraživanja ovih fenomena, osim što rasvetljavaju značenjski, formalni i upotrební plan odredaba kategorizovanja, pružaju i uvid u ljudsku spoznaju određenih pojava, konceptualizovanih najčešće mehanizmima metafore i metonimije, kao i u sagledavanje relevantnih fenomena koje oko posmatrača fokusira, skalira i skladišti. Dijahrona perspektiva pristupa ovom fenomenu, ovde samo spomenuta, omogućuje dodatna saznanja o tome kako su se određene

spoznaje menjale i u kojem pravcu se kreće njihova važnost, tj. šta ostaje na margini ili se potpuno potiskuje.

Jasmina Dražić

PROTOTYPICAL DESIGNATIONS OF CATEGORIZATION AND CONTEXTUAL
SYNONYMS IN THE ADJECTIVE *ČIST* (PURE)

Summary

This paper deals with the prototypical designation of categorization, in which a prototype approach refers to particular way of trying to answer the following questions: whether X is anything but Y; whether X is absolutely Y; whether X is the most convenient way Y. An analysis was conducted on the example of the adjective *čist* (pure) as one type of designation in the micro and macro contexts in descriptive dictionaries of the Serbian language and the electronic Corpus of Contemporary Serbian Language. The main aim is to identify the semantic classification of determined nouns according to basic semantic properties [+/- animacy] and [+/- concrete]. Furthermore, in the case of abstract nouns, this prototypical designation is a valuable tool to see if some properties of nouns are intensified. Since the topic of this article is mainly the semantics of abstract nouns combined with the adjective *čist*, the study is based on conceptual and collocational methods. In addition, the focus of the paper is also the phenomenon of unequal effect, which means that such designations may have different contextual realisations when combined with different nouns.

Key words: semantics, designation, prototype, collocation, adjective *čist* (pure), Serbian.

LITERATURA

- Ajdžanović, Jelena (2018). Ekspanzija nekih prefiksa kod glagola: semantičko-sintaksički plan i pragmatički aspekti. *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* 7. Novi Sad: Filozofski fakultet (u štampi).
- Filmor, Čarls (1982/2014). Semantika okvira. *Jezik i saznanje. Hrestomatija iz kognitivne lingvistike* (ur. K. Rasulić, D. Klikovac). Beograd: Filološki fakultet. 73–105.
- Gutzmann, Daniel – Katharina, Turgay (2012). Expressive intensifiers in German: syntax-semantics mismatches. In Christopher Piñón (ed.), *Empirical Issues in Syntax and Semantics* 9. 149–166. http://www.cssp.cnrs.fr/eiss9/eiss9_gutzmann-and-turgay.pdf

- Hlebec, Boris (2008a). Kolokacijska metoda semantičke analize na primeru imenice pažnja. *Semantička proučavanja srpskog jezika*. Beograd: SANU. 65–79. (ćirilica)
- Dragičević, Rajna (2001). Pridevi sa značenjem ljudskih osobina u savremenom srpskom jeziku. Tvorbena i semantička analiza. Beograd: Institut za srpski jezik SANU. (ćirilica)
- Dragičević, Rajna (2018). *Srpska leksika u prošlosti i danas*. Novi Sad: Matica srpska. (ćirilica)
- Dražić, Jasmina (2014). *Leksičke i gramatičke kolokacije u srpskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet. (ćirilica)
- Ivić, Milka (1995). O odredbama kategorizovanja. *O zelenom konju*. Beograd: Biblioteka XX vek. 225–236.
- Ivić, Milka (1995). O „denotativnom” i „konotativnom” kategorizovanju. *O zelenom konju*. Beograd: Biblioteka XX vek. 225–236.
- Ivić, Milka (2008). O izrazu TVRD. *Lingvistički ogledi*. Beograd: Biblioteka XX vek. 99–106.
- Dorđević, Danijela (2016). Ograde u naučnim radovima na engleskom i srpskom jeziku. Doktorska disertacija. Beograd: Filološki fakultet; <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:16256/bdef:Content/get>
- Lejkof, Džordž (1987/2014). Kognitivni modeli i teorija prototipa. *Hrestomatija iz kognitivne lingvistike* (ur. K. Rasulić, D. Klikovac). Beograd: Filološki fakultet. 105–151.
- Nikolić, Marina (2014). *Kategorija stepena u srpskom jeziku. Složena rečenica*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU. (ćirilica)
- Ristić, Stana, Milana Radić-Dugonjić (1999). *Reč. Smisao. Saznanje*. Beograd: Filološki fakultet u Beogradu. (ćirilica)
- Roš, Eleonor (1978/2014). Principi kategorizacije. *Hrestomatija iz kognitivne lingvistike* (ur. K. Rasulić, D. Klikovac). Beograd: Filološki fakultet. 45–73.
- Samardžić, Tanja (2011). Elektronski korpusi kao izvor nove građe za leksikografski opis srpskog jezika. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*. 40/1. 413–422. (ćirilica)
- Van Der Wouden, Ton & Foolen, Ad. (2017). A most serious and extraordinary problem. Intensification of adjectives in Dutch, German, and English. *Leuvense Bijdragen*, 101: 82–100. http://www.tonvanderwouden.nl/index_files/papers/sandwich2013-def.pdf

REČNICI

- RJAZU: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1880–1976), 1–23. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- RSANU: *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* (1959–), 1–19. Beograd: Institut za srpski jezik, Srpska akademija nauka i umetnosti. (ćirilica)
- RSHJ: *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika* (1967–1976), I–VI. Novi Sad – Zagreb: Matica srpska – Matica hrvatska. (ćirilica)
- RSJ: (2007). *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska. (ćirilica)
- Skok, Petar (1971–1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

IZVOR

- KSSJ: *Korpus savremenog srpskog jezika na Matematičkom fakultetu Univerziteta u Beogradu* [<http://korpus.matf.bg.ac.rs.html>]